Oktober 2026

komas
Kisah Wira
Di Sebalik Tabir

Cerita & Foto oleh
JO HANN TAN / PUSAT KOMAS

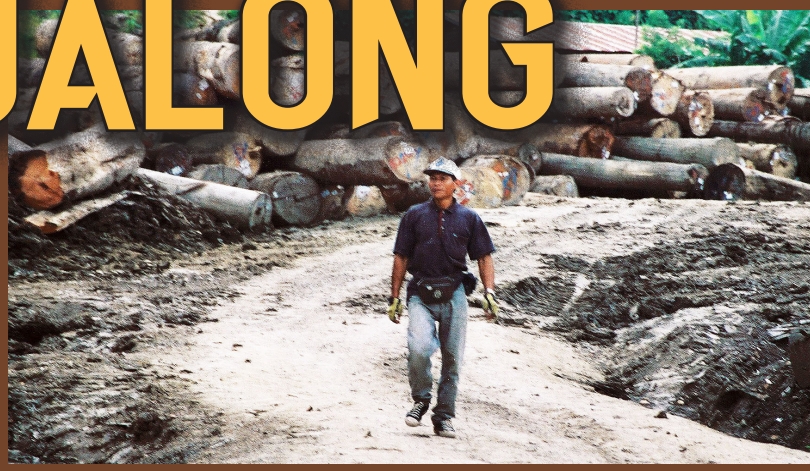

GARA JALONG

Gara sedang menarikan tarian perang tradisional (atas kiri), Gara di rumah panjang Long Lawen (atas tengah), penduduk Bakun sedang berpindah (atas kanan) Empangan Bakin (bawah kiri), Gara memantau situasi pembalakan di Bakun (bawah kanan)

Sosok yang Menentang Empangan Bakun

Gara Jalong, ketua kampung daripada suku Kenyah Badeng, gemar menikmati panorama indah kampungnya, Long Lawen, dari kawasan tanah tinggi. Beliau sentiasa cuba mendapatkan capaian internet yang tidak menentu dan sering terputus-putus setiap hari untuk menghantar pesanan kepada anak perempuannya bersama keluarga yang menetap di bandar Bintulu, kira-kira lima jam perjalanan dari kampung tersebut.

Long Lawen terletak di kawasan hulu sungai, di bahagian atas kawasan takungan Empangan Bakun di Daerah Belaga, Sarawak, Malaysia. Apabila pembinaan Empangan Bakun menyebabkan kawasan hutan hujan di sekitarnya ditenggelami air pada penghujung tahun 1990-an, penduduk Long Lawen enggan berpindah ke kawasan penempatan semula rasmi kerajaan di Sungai Asap.

Sebaliknya, komuniti tersebut mengambil keputusan untuk berpindah lebih jauh ke hulu sungai dan membina penempatan baharu sendiri di kawasan yang lebih tinggi daripada empangan utama dan kawasan takungannya. Kampung tersebut terletak berhampiran bahagian hulu kawasan lembangan yang telah ditenggelami air. Akses ke perkampungan terhad kepada jalan yang terpencil dan mencabar, termasuk jalan-jalan balak.

Empangan yang Membawa Sengsara

Empangan Hidroelektrik Bakun merupakan sebuah empangan gergasi setinggi 205 meter dan loji hidroelektrik terbesar di Asia Tenggara. Pembinaannya telah menenggelamkan hampir 700 kilometer persegi kawasan hutan hujan tropika serta menyebabkan kira-kira 10,000 penduduk Orang Asal di Sarawak kehilangan tempat tinggal dan terpaksa meninggalkan tanah kediaman mereka. Projek tersebut dihidupkan semula pada tahun 1993 dan pembinaannya dimulakan secara rasmi pada tahun 1996. Lima belas tahun kemudian, pada tahun 2011, Empangan Bakun mula beroperasi dengan kapasiti penjanaan elektrik sebanyak 2,400 megawatt (MW).

Di Sarawak, pembinaan empangan berskala mega telah menyebabkan ratusan kilometer persegi kawasan hutan hujan ditenggelami air, sekali gus menjejaskan salah satu kawasan penyerap karbon semula jadi yang amat penting di dunia (Penyerap karbon merujuk kepada mana-mana sistem semula jadi atau buatan yang menyerap lebih banyak karbon dioksida (CO_2) daripada atmosfera berbanding jumlah yang dilepaskannya, seperti pokok, lautan, hutan dan tanah).

Kawasan Penempatan Semula di Sungai Asap (atas), Gara, seorang pengatur rakyat ('community organizer') (bawah)

Pada awal tahun 2026, Sarawak Energy Berhad (SEB) mengumumkan perancangan untuk membina lima lagi empangan yang dianggarkan mampu menjana hampir 2,000 MW tenaga elektrik. Sementara itu, pembinaan Empangan Baleh yang masih berlangsung dan disasarkan siap menjelang tahun 2030 dijangka mampu menghasilkan hampir 1,300 MW tenaga elektrik.

Pereputan bahan organik di dasar takungan empangan turut menyumbang kepada pelepasan kira-kira satu bilion tan gas metana di seluruh dunia. Kerajaan sering menggambarkan projek hidroelektrik berskala besar sebagai sumber tenaga bersih. Namun, ini adalah satu bentuk acah hijau atau '*greenwashing*', menampilkan sesuatu projek sebagai mesra alam atau lestari, sedangkan kesan sebenar terhadap alam sekitar jauh lebih kompleks dan berpotensi membawa kemusnahan yang besar.

Ketika projek Empangan Bakun yang menelan belanja berbilion ringgit diteruskan pada penghujung tahun 1990-an, pihak berkuasa negeri Sarawak telah memaksa penduduk daripada 15 rumah panjang berpindah ke penempatan semula rasmi di Sungai Asap.

Mereka yang enggan mematuhi rancangan penempatan semula kerajaan dilabel sebagai "setinggan" di atas tanah kerajaan menyebabkan mereka terpinggir daripada kemudahan asas seperti jalan raya, bekalan air bersih dan sambungan kepada grid bekalan elektrik.

Ramai keluarga, malah seluruh komuniti, memilih untuk berpindah secara sukarela kerana tertarik dengan janji hidup dengan kemudahan moden. Namun begitu, Gara memahami bahawa tanpa tanah yang sesuai untuk diusahakan, masyarakat Orang Asal yang selama ini bergantung kepada hutan hujan akan kehilangan sebahagian besar cara hidup tradisional mereka, termasuk sumber makanan dan pendapatan.

Lebih membimbangkan, ramai dalam kalangan mereka berisiko terpaksa bergantung kepada pekerjaan sebagai buruh harian di bandar-bandar yang jauh dari kampung halaman. Menyedari ancaman yang bakal menimpa kehidupan komuniti mereka, Gara bersama ramai penduduk daripada komuniti Long Gang di Bakun mengambil keputusan untuk merangka strategi dan menentukan masa depan mereka sendiri.

Penentangan Yang Terancang

Penglibatan Gara Jalong bersama rakan-rakan aktivisnya dalam kempen menentang pembinaan Empangan Bakun telah menyebabkan mereka dilabel sebagai "pengacau dan anti-pembangunan". Walaupun berhadapan dengan pelbagai cabaran, halangan dan tekanan yang sering menuntut pengorbanan peribadi, Gara tetap gigih menggerakkan serta menyatukan masyarakat Orang Asal di seluruh Sarawak sejak tahun 1980-an.

Beliau memainkan peranan penting dalam penyalarasan komuniti Orang Asal untuk membentuk sekatan manusia serta bantahan bagi menghalang syarikat-syarikat pembalakan daripada terus menceroboh dan memusnahkan hutan adat warisan nenek moyang mereka. Penentangan beliau bersama pihak-pihak lain menyebabkan Gara ditangkap oleh polis sebanyak 5 kali, pasportnya ditarik balik, dan beliau disenaraihitamkan dengan larangan perjalanan oleh kerajaan Malaysia.

Sejak tahun 1980-an, Sarawak terkenal dengan kegiatan pembalakan haram dan amalan pembalakan yang tidak mampan. Kegiatan ini berlaku melalui pemberian konsesi pembalakan kepada beberapa konglomerat perkayuan terbesar di Malaysia, termasuk Samling, Rimbunan Hijau dan WTK, dengan sokongan daripada golongan elit politik tempatan.

Gara menyertai upacara tradisional kaum suku Kayan (atas kiri), memantau daerah tepi sungai (atas kanan), penduduk kampung makan bersama di pinggir sungai di daerah Bakun (bawa kiri)

Menjelang pertengahan tahun 1980-an, aktiviti pembalakan komersial telah menjejaskan kira-kira 60% daripada keseluruhan kawasan hutan di Sarawak dan kerajaan negeri turut membekalkan lebih 50% daripada jumlah keseluruhan eksport kayu balak tropika dunia.

Sebagai tindak balas terhadap kemusnahan hutan adat dan sungai-sungai di Sarawak yang semakin berleluasa, Gara bersama beberapa pemimpin masyarakat tempatan dari pelbagai bahagian di negeri tersebut telah menubuhkan Indigenous Peoples Development Centre (IPDC) atau Pusat Pembangunan Masyarakat Orang Asal. IPDC merupakan sebuah pertubuhan bukan kerajaan (NGO) tempatan yang diterajui sendiri oleh masyarakat Orang Asal. Pertubuhan ini memberikan tumpuan kepada usaha mengorganisasikan komuniti Orang Asal untuk mempertahankan tanah adat, melindungi kawasan hutan serta memperjuangkan hak asasi manusia.

Pada tahun 1998, ketika kerajaan melaksanakan operasi pemindahan penduduk secara besar-besaran di kawasan Bakun, Gara mengetuai sekumpulan penduduk dari Long Gang yang bertekad untuk tidak berpindah ke penempatan semula yang disediakan kerajaan.

Sebaliknya, mereka mengambil keputusan untuk berpindah ke kawasan yang lebih tinggi di hulu Sungai Tekulang. Mereka membangunkan sebuah penempatan baharu sepenuhnya atas usaha dan ketetapan komuniti sendiri, lalu menamakannya Long Lawen.

Walaupun sentiasa berhadapan dengan kritikan, gangguan serta tekanan daripada pihak polis dan pihak berkuasa, Gara tidak pernah berganjak daripada pendiriannya. Beliau terus bertekad untuk menggerakkan masyarakat serta memperjuangkan hak komuniti yang terjejas akibat pembinaan Empangan Bakun.

“Penempatan baharu di Sungai Asap tidak akan mampu menjamin kelangsungan hidup kami untuk jangka masa panjang. Jika kami berpindah ke sana, kami akan kehilangan hutan dan tanah pertanian yang subur serta sesuai untuk diusahakan. Jadi, bagaimana keluarga kami hendak meneruskan kehidupan?” kata Gara Jalong.

Beberapa bulan kemudian, komuniti terjejas yang berpindah ke Sungai Asap akibat pembinaan Empangan Bakun mula merasai sendiri hakikat kehidupan di kawasan penempatan baharu yang serba kekurangan dan jauh daripada apa yang diharapkan.

Sebahagian keluarga dari Long Gang yang sebelum ini mengkritik rancangan Gara untuk membangunkan penempatan baharu di Long Lawen akhirnya meminta agar mereka turut diterima menyertai komuniti tersebut. Walaupun pada mulanya Gara terlintas untuk menolak permintaan mereka, beliau tidak menyimpan sebarang dendam atau rasa tidak puas hati. Sebaliknya, beliau menerima mereka dengan hati terbuka sebagai sebahagian daripada komuniti Long Lawen yang baru dibangunkan.

Hari ini, Long Lawen mempunyai 66 unit kediaman atau pintu yang saling bersambung dalam beberapa kelompok rumah panjang kayu. Penempatan tersebut menjadi tempat tinggal kepada 88 keluarga dengan jumlah penduduk hampir 370 orang.

"Dahulu, ketika kami berkempen menentang pembinaan Empangan Bakun, orang ramai mengkritik kami dan melabelkan kami sebagai pembuat kacau. Mereka tidak tahu dan tidak memahami apa yang kami perjuangkan. Namun kini, mereka mula menyesal dan akhirnya menyedari bahawa apa yang kami perkatakan dahulu sememangnya benar."

:

Pengiktirafan terhadap Long Lawen

Menjelang tahun 2001, hasil kegigihan dan usaha berterusan selama lebih tiga tahun, Gara bersama penduduk Long Lawen akhirnya berjaya memperoleh pengiktirafan tidak rasmi terhadap tanah adat mereka. Bagi memperkukuhkan tuntutan tersebut, Gara menjalankan penyelidikan terhadap pelbagai dokumen rasmi dan mengemukakan bukti kukuh melalui proses pemetaan komuniti yang memperincikan wilayah adat warisan nenek moyang mereka. Beliau turut mengetuai beberapa pemimpin masyarakat untuk mengenal pasti dan merekodkan kepelbagaian flora dan fauna tempatan, mendokumentasikan sejarah lisan yang diwarisi sejak turun-temurun, serta mengenal pasti tapak-tapak keramat dan kawasan suci yang bersejarah.

Setelah melalui proses yang panjang dan mencabar, mereka akhirnya berjaya membuktikan kewujudan wilayah tanah adat yang meliputi puluhan ribu hektar di bawah Hak Adat Bumiputera atau *'Native Customary Rights'* (NCR).

Gara berkongsi pengalaman mereka dalam memperjuangkan pengiktirafan tersebut: "Kami menghabiskan masa berjam-jam, berhari-hari, berminggu-minggu malah berbulan-bulan berulang-alik ke Pejabat Daerah. Kami menggunakan setiap peluang yang ada untuk menyuarakan tuntutan kepada pelbagai pegawai kerajaan serta mendapatkan sokongan penjawat awam yang bersimpati dengan perjuangan kami di pejabat-pejabat kerajaan tempatan, supaya Long Lawen akhirnya mendapat pengiktirafan rasmi."

"Rumah panjang kami terletak di dalam kawasan hutan simpan komuniti yang dahulunya berkeluasan 9,800 hektar. Namun kini, kawasan tersebut hanya berbaki 6,166 hektar selepas sebahagiannya diambil oleh syarikat pembalakan," jelas Gara. Beliau turut memaklumkan bahawa komuniti Long Lawen pada masa ini mempunyai keseluruhan kawasan tanah Hak Adat Bumiputera (NCR) seluas 35,133 hektar, termasuk kawasan hutan simpan komuniti tersebut.

Rumah panjang di Long Lawen (kiri & kanan)

Pemburu tempatan sering menggunakan sungai sebagai cara pengangkutan (atas), sistem hidroelektrik micro di Long Lawen (bawah)

Memanfaatkan Sumber Tenaga Sungai

Pada suatu ketika dahulu, Long Lawen bergelap sepenuhnya setiap kali menjelang malam. Ironinya, Empangan Bakun yang terletak tidak jauh di kawasan hilir mampu menjana ribuan megawatt tenaga elektrik, namun bekalan tersebut langsung tidak sampai kepada penduduk Long Lawen. Setelah beberapa tahun bergantung kepada generator diesel yang memerlukan kos operasi tinggi, Gara mula melihat potensi sumber alam semula jadi termasuk aliran sungai yang deras di sekeliling kampung mereka untuk membina sebuah sistem hidroelektrik mikro yang diusahakan oleh komuniti.

Melalui bantuan teknikal daripada beberapa pertubuhan masyarakat sivil, mereka berjaya membangunkan sebuah sistem hidroelektrik berskala kecil yang menggunakan turbin mini. Sistem tersebut memanfaatkan tekanan aliran air sungai untuk menjana kira-kira 12 kilowatt tenaga elektrik yang bersih dan tidak memerlukan pembelian bahan api. Walaupun kapasiti penjanaannya kecil, sistem tersebut mampu membekalkan tenaga elektrik selama 24 jam sehari kepada kemudahan penting komuniti, termasuk klinik, sekolah dan koridor rumah panjang.

Bagi memastikan sistem berkenaan dapat beroperasi secara berterusan, Gara memperkenalkan satu mekanisme pengurusan komunal melibatkan penyertaan setiap keluarga. Melalui sistem ini, setiap keluarga menyumbang sejumlah bayaran kecil ke dalam tabung bersama. Wang yang terkumpul digunakan untuk membayar seorang penduduk tempatan yang bertanggungjawab membersihkan sampah sarap dan halangan di aliran sungai, selain menjalankan kerja-kerja penyelenggaraan turbin. Sekiranya terdapat komponen yang rosak atau haus akibat penggunaan, penduduk rumah panjang akan bekerjasama membaikinya dengan menggunakan peralatan asas yang tersedia.

Beberapa tahun yang lalu, komuniti Long Lawen akhirnya mendapat akses kepada bekalan elektrik daripada grid utama setelah kerajaan menyambungkan penempatan tersebut kepada rangkaian bekalan elektrik negeri. Sejak itu, sistem hidroelektrik mini yang dibangunkan oleh komuniti digunakan sebagai sistem sokongan sekiranya berlaku gangguan bekalan elektrik.

Mempersiapkan Generasi Pelapis

Gara sendiri menjalani kehidupan serba sederhana, menghabiskan masa mengusahakan kebun sayur-sayuran dan tanaman kecil-kecilan miliknya. Sesekali, beliau menggunakan kenderaannya untuk membawa penumpang merentasi laluan sungai bagi memperoleh pendapatan tambahan demi menampung keperluan harian. Anak-anaknya kini telah membina kehidupan masing-masing. Anak perempuannya bertugas sebagai guru sekolah menengah di Bintulu, manakala keempat-empat anak lelakinya turut mempunyai pekerjaan sendiri.

Gara tidak pernah menganggap dirinya sebagai seorang tokoh atau lagenda, apatah lagi mendakwa bahawa beliau telah berjaya menyelesaikan segala permasalahan yang dihadapi komunitinya. Namun, beliau berharap agar perjalanan hidup, usaha dan perjuangannya dapat menjadi contoh serta inspirasi kepada generasi akan datang untuk meneruskan legasi tersebut.

Sehingga hari ini, Gara masih aktif menyertai pelbagai kempen advokasi dan kegiatan memperjuangkan hak masyarakat Orang Asal, khususnya dalam menentang bentuk pembangunan tidak seimbang yang masih berterusan di Sarawak. Beliau amat mengambil berat tentang masa depan masyarakat Orang Asal, termasuk kelangsungan budaya, identiti dan warisan mereka. Kebimbangan ini khususnya tertumpu kepada golongan belia yang bakal menjadi generasi pelapis dan memikul tanggungjawab untuk meneruskan perjuangan serta mempertahankan warisan masyarakat mereka.

Menurut Gara, “Golongan muda pada hari ini lebih cenderung untuk mencari peluang pekerjaan di bandar-bandar berhampiran. Namun, tanah adat warisan nenek moyang masih mempunyai potensi besar untuk menjamin kehidupan dan kesejahteraan ekonomi masyarakat Orang Asal sekiranya mereka uruskan dengan pengetahuan dan kemahiran yang sewajarnya.”

“Golongan belia Orang Asal, malah kanak-kanak sekalipun, perlu dididik untuk mempertahankan nilai-nilai warisan dan sumber alam semula jadi milik masyarakat kita. Mereka mesti mengetahui cara mengurus, memanfaatkan dan melindungi tanah adat warisan nenek moyang. Jika tidak, tanah tersebut akan terus terbiar tanpa diusahakan, atau lebih buruk lagi, dirampas oleh pihak luar,” tegas Gara ketika mengakhiri perkongsiannya. ●

Golongan muda Bakun melaksanakan satu upacara tradisional (atas), Belia Bakun memasak bersama-sama (bawah)

Kredit foto tambahan: *Empangan Bakun (https://www.sarawakenergy.com/bakun-hydroelectric-plant/bakun-hep-research-and-development). Gara di rumah panjang Long Lawen, Sistem Mini Hydro di Long Lawen (https://www.resilience.org/stories/2019-07-24/resolving-energy-poverty-in-sarawak-indigenous-solutions-to-the-climate-crisis/), rumah panjang di Long Lawen (https://www.seacology.org/project/64-malaysia/)*